

نقد و بررسی جامعه‌شناسی محتوای رمان ۵۳ نفر بزرگ علوی

هانیه همتی^۱، سید محمدعرفان حسینی آذرخوارانی^۲، سیده زهرا حسینی پور^۳

^۱ کارشناسی آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پردیس شهید باهنر شیراز (نویسنده مسئول)

^۲ کارشناسی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان پردیس شهید باهنر اصفهان

^۳ کارشناسی ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان شهید باهنر تهران

چکیده

با مطالعه‌ی جنبه‌ها و عوامل گوناگون نثر زبانی و نوشتاری بزرگ علوی و با توجه به جامعه‌شناسی در آثار او می‌توان یافت که این نویسنده‌ی بزرگ، نگاهی ژرف و عمیقی در جامعه‌ی خود دارد و می‌تواند آن را به بهترین شکل ممکن در آثار خود خلق کند. علوی، نویسنده‌ای واقع‌گرا بود و در سیاست چپ‌گرا همتایی نداشت. می‌توان آن را در نوشته‌های او بسیار دید و آثاری اجتماعی را بیش از نویسندگان هم‌عصر او پدید آورد. با نگاهی جامعه‌شناسانه می‌توان هویت، فرهنگ، نماد و انسجام ملی را کشف کرد. بزرگ علوی، نویسنده‌ای واقع‌گرا که با افکار انتقادی و مبارزه‌جوی خود، آثار شگرف و بی‌نظیری را در دنیای اجتماعی و جامعه‌ی عصر خود به وجود آورد. در داستان‌ها و نوشته‌های بسیاری از او می‌توان سرچشمه جریان جامعه و فرهنگ اجتماعی عصر خود را دید و متوجه جریان و رخداد حال او شد. با توجه به آنکه بزرگ علوی نویسنده‌ای واقع‌گرا است و بیش از دیگر نویسندگان روزگار خویش به مسئله‌ی اجتماع و جامعه‌ی خودش پرداخته است، در ادبیات وی می‌توان اوضاع جامعه‌ی وی را دید و تاریخ جامعه را بر پیش چشم مخاطبان خود می‌آورد. در این پژوهش، سعی بر آن است که رمان ۵۳ نفر را از منظر جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار داد. در این کتاب، نشان داده می‌شود که حتی افکار، سلاقی و نوشته‌های روزگار چقدر می‌توان در جامعه و فرایند شکل‌گیری و حتی زندگی اشخاص تاثیرگذار باشند. در این مقاله، سعی بر آن شده که از منظر اجتماعی و دیدگاهی تحلیلی کتاب ۵۳ نفر را مورد نقد قرار دهیم.

واژه‌های کلیدی: بزرگ علوی، رمان ۵۳ نفر، جامعه‌شناسی، ادبیات

مقدمه

جامعه‌شناسی علم شناخت پدیده‌های اجتماعی و کشف قوانین حاکم بر جامعه و تحولات اجتماعی است. «اگوست کنت» جامعه‌شناس نامدار می‌گوید: «جامعه، متشکل از افرادی است که در هر زمان زندگی می‌کنند و سایر کسانی که مرده‌اند، لیکن با تأثیر بر ذهن و اندیشه نسل کنونی و نسل‌های آینده به حیات خود ادامه می‌دهند». نقد جامعه‌شناختی ادبیات یکی از شیوه‌های نسبتاً نوین در مطالعات ادبی است. در این شیوه به بررسی ساختار و محتوای اثر ادبی و ارتباط آن با ساختار و تحولات جامعه‌ای که اثر مولود آن است می‌پردازند.

در حال حاضر، نقد جامعه‌شناسی یکی از مهم‌ترین روش‌های نقد ادبی و ساختاری است که بسیاری از نظریه‌پردازان بزرگ معاصر به آن پرداختند. نقد جامعه‌شناسی پیشینه طولانی ندارد و پیشتر در چند دهه و قرن گذشته به آن پرداخته شده است. نقد جامعه‌شناختی ادبیات، یکی از شیوه‌های نسبتاً نوین در مطالعات ادبی است. در این شیوه به بررسی ساختار و محتوای اثر ادبی و ارتباط آن با ساختار و تحولات جامعه‌ای که اثر مولود آن است می‌پردازند. آنچه در نقد جامعه‌شناختی ادبیات از اهمیت بیشتری برخوردار است، انعکاس تصویر جامعه در جهان تخیلی و هنری اثر ادبی و شکل‌های مختلف آن است. [۱]

نقد جامعه‌شناختی با قرارگرفتن در میان راه نقد تاریخی که تنها به محتوا می‌پردازد و نقد فرمالیستی که تنها تحلیلگر صورت است، شکل‌گیری ساختارهای درونی اثر را متأثر از اجتماع بیرون آن می‌داند. در نتیجه از ساختار درونی به فضای بیرون اثر راه می‌یابد. [۲]

رنه ولک و آستن وارن با اتخاذ همین رویکرد، در کتاب «نظریه‌ی ادبیات» استدلال می‌کنند که آفرینش آثار ادبی همانا پیامد زندگی در جمع انسان‌های دیگر (جامعه) است: «ادبیات زاده‌ی نهادهای اجتماعی خاصی است و در جوامع بدوی نمی‌توان شعر را از آئین، جادو، کار و بازی تمیز داد» [۳]

با استفاده از نقد اجتماعی و تأثیر آن بر روی فرهنگ و جوامع خود می‌توان، کتاب‌ها، رمان‌ها و داستان‌ها را با استفاده از آن تفسیر و نقد پذیری کرد. در رمان‌هایی که در اجتماع نوشته می‌شوند و معروفیت زیادی را به دست می‌گیرند، یکی از عوامل آن بازتاب اجتماع و به کار گرفتن جوامع در موضوع و بدنه‌ی آن است. در بسیاری از داستان‌ها و رمان‌ها بسیار عالی می‌توان نقد اجتماعی را بر روی آن استفاده کرد.

در پژوهش حاضر مبنی است که رمان ۵۳ نفر از بزرگ‌علوی را مورد نقد و تفسیر قراردهیم و ارتباطی که او با جامعه داشته است و تأثیر فضای آن زمان بر روی متن و ساختار نوشتاری این رمان را بررسی و تفسیر کرد. همچنین درون مایه و ساختار درونی آن را مورد بحث قرار دهیم.

ارتباط بین ادبیات و جامعه از دوران باستان مورد توجه دانشمندان بوده است چنانکه شاعران در آرمان شهر افلاطون جایی ندارند و او برای آنان ارزشی قائل نمی‌شود و منتقد است که شاعران تأثیر مثبتی در جامعه ندارد و او «به نوعی آغازگر بحث رابطه‌ی جامعه و ادبیات است..... پس از افلاطون، ارسطو نیز به بحث محاکات پرداخت و تصویری هنری را با واقعیت اجتماعی آشکار کرد.» [۴]

پژوهشگری که در عرصه جامعه‌شناسی در ادبیات پژوهش می‌کند، محتوای آثار را مطالعه می‌کند تا میزان انعکاس تغییر و تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... در آثار بررسی کند و همچنین از این طریق می‌تواند میان محتوای آثار ادبی و گرایش‌های فکری رایج آن جامعه و طبقاتی که در آن جامعه زندگی می‌کردند، پیوند برقرار کند. «جامعه‌شناسی ادبیات مطالعات خود را بر محتوای آثار و جوهر اجتماعی آن و روابط متقابل ادبیات و جامعه متمرکز می‌کند.» [۵]

تحقیقات لئولوننتال استاد جامعه‌شناسی دانشگاه برکلی نیز باید زیر مجموعه‌ی جامعه‌شناسی محتوا قرار داد، او در این عرصه کارهای فراوانی انجام داده است. وی می‌نویسد: «جامعه‌شناسی ادبیات وظیفه دارد که بین تجربه‌های شخصیت‌های خیالی و فضای خاص تاریخی که منشا آن تجربه‌هاست، پیوند زند، و تاویل ادبی را به بخشی از جامعه‌شناسی شناخت بدل کند. جامعه‌شناسی ادبیات باید بتواند بر اساس معادله‌ی خصوصی درون مایه‌ها و فنون سبکی، معادلات اجتماعی را بنویسد.»

[۶]

در نقد جامعه شناسی، می توان فضا و تحولات جامعه ی گذشته را در حال خواند و مورد بررسی و تحلیل قرار داد. در بیشتر کتاب های بزرگ علوی می توان حال و هوای رخداد های زمانش را دید و در پیش چشمان خواننده در جریان قرار می گیرد. در نقد جامعه شناسی سعی بر آن است که اوضاع و احوال جامعه را در زمان های مختلف درک کرد و بتوان مفاهیم و اوضاعی که در پیشبرد جامعه رخ می داده است را درک کرد.

جامعه شناسی ادبیات از طریق تحلیل و بررسی تمام نهادهای اجتماعی موجود در یک اثر ادبی، می تواند دریابد که اثر تا چه اندازه در جامعه ریشه دارد. در واقع جامعه شناسی ادبی، روشی انتقادی است که به متن و معنای متن ادبی توجه دارد. این ریشه با توجه به پدیده های اجتماعی ای مانند ساختارهای ذهنی و شکل های آگاهی در پی گسترش درک متن است. [۷]

هدف تحقیق

جامعه در هر کشور، فرایند شکل گیری و بعد تغییر مسیر هر کشوری را می سازد. ژان ژاک روسو، متفکر فرانسوی، جامعه را مجموعه ای از افراد می داند که تحت نظامات و «قرارداد اجتماعی» و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند. جامعه در هر فرهنگی، ریشه در مبنا و شکل گیری آن دارد. با شناخت عناصر و ریشه های آن می توان در فرهنگ و هویت آن غلبه کرد و آن را شناخت. با شکل گیری و ایجاد جامعه و فرهنگ آن، باعث ایجاد آثار و خلیقات جدیدی در آن می شود که می توانند شاهکاری بی نظیر را در عرصه ی خود به وجود آورند. جامعه ی زمانه در هر زمان و مکانی باعث می شود که از نماد ها، گذشته ی تاریخی، دین و ... استفاده کند و باعث ایجاد همبستگی و اتحاد میان افراد جامعه شود و مناظری زیبا را خلق کند. در بسیاری از زمان ها، اتفاقاتی باعث ایجاد شکل تازه در روند پیشرفت جامعه ی خود می شود و تأثیری بی نهایت و حتی زیبا، از خود بر جای می گذارد.

در این پژوهش بیشتر سعی بر آن داریم که رمان ۵۳ نفر را با زمان و جامعه ای که بزرگ علوی در آن قرار داشت را مورد بحث و بررسی قرار داد. مساله ای که در بیشتر رمان های بزرگ علوی ایجاد می کند، شرایط و فضای جامعه به چه صورت پیش می رود؟ جریان ها و اتفاقاتی که در شرایط و زمانه ی حضور او رخ می دهند، چقدر تأثیر گذار هستند بر افکار و نوشته های او؟ در این تحقیق به بررسی شواهد در رمان ۵۳ نفر و شکل گیری جامعه ی آن در روند آن بررسی می شود. روش تحقیق در این مقاله، توصیف و تحلیل محتوا و بررسی این رمان از منظر و دیگاه جامعه شناسی است. با شناخت نوشته های نویسنده و تأثیر جامعه ی آن دوران، به تحلیل و نقد این کتاب پرداخته شده است. در این مقاله، سعی بر آن شده است که با روش توصیفی - تحلیلی روند کار را پیش برده و در متن و محتوای کتاب ۵۳ نفر بزرگ علوی به صورت نقد جامعه شناسی مورد بررسی قرار داد

فرضیه تحقیق

در بررسی هر محتوایی از کتاب ها باید به دلایل و افکار خود رسید. برای رسیدن به نتایج و تفکرات خود باید نتایج و دستاوردهای روزگار نویسنده را فهمید و به بررسی جامعه و نتایج آن پرداخت. در عصری که نویسنده اثری ماندگار را ثبت می نماید، تحت تأثیر عملکرد های جامعه و مردم خویش است. در آن روزگار نتایج و دستاوردهای حکومت و مردمانش باعث شکل گیری تفکراتی می شود که بسیاری از نویسندگان آن را بر روی کاغذ و نوشته های خود می آورند. در بسیاری از جوامع که باعث شکل گیری نظریه ها و تفکراتی می شود که در زمانه ی خویش با آن روبه رو نیستند یا در زندگی اشان با کمبود آن سروکار دارند.

در داستان ۵۳ نفر این نشانه حاکی است که آزادی بیان در جامعه مفهومی ندارد و تفکرات مردم را تحت سلطه ی خود گرفته شده است. با روند شکل گیری آن مفهوم آزادی و اصل زندگی در جامعه معنایی ندارند و مردمان جامعه در زندانی که در

ذهن شان برایشان ساخته اند، مجبور به نفس کشیدن هستند. جامعه ی شکل گرفته باعث شده که نویسندگان حرف ها و آزادی بیانشان را در نوشته های خود آورند و با نوشتن مطالب ذهنی و راه بیداری را نمایش دهند.

پیشینه تحقیق

آثار و پیشینه های فراوان و گرانمایی، در خصوص آثار بزرگ علوی به کار رفته است. آثار و مقاله هایی در باب تحلیل و بررسی های اجتماعی در کتاب های چشمه های، گیله مرد و درباره بعد اجتماعی و دیگر بررسی و تحقیق شده است که اطلاعات بسیار جامع و وسیعی را برای مخاطبان به ارمغان آورده است. به صورت کلی و جامع در آثار متنوع بزرگ علوی فعالیت ها و مقاله های زیادی نوشته شده است.

در کتاب ۵۳ نفر بزرگ علوی، مطالب زیادی آورده شده و تحلیل های فراوانی صورت گرفته است. اما در باب تحلیل جامعه شناسی، داستان ۵۳ نفر وی تحقیقی مستقل و جداگانه به عمل نیامده است و در این تحقیق سعی بر تحلیل و نقد جامعه شناسی کتاب ۵۳ نفر شده است.

احمد تمیم داری و همکاران (۱۳۹۷) به بررسی جامعه شناسی ابیات و الگوی تخیل در جامعه شناسی اشعار فروغ فرخزاد پرداخته است. وی با بهره گیری از روش تحلیل آن نشان داده است که، فروغ فرخزاد به بینش اجتماعی اهمیت بسزایی می داده است و راه بهبود و پیشرفت جامعه را خود انسان می دانسته و باید در جامعه هر فرد ابتدا از اصلاح و تغییر خود شروع کند. منجی هر جامعه را خود انسان می داند.

میثم زارع (۱۳۹۷) داستان دز آشوب بزرگ علوی را بر اساس جامعه شناسی محتوا، تحلیل و بررسی می کند. در این پژوهش، تحولات اجتماعی را در داستان مورد بررسی قرار می دهد و تفاوت های شهر و روستا و تاثیرات اجتماع را نمایش می دهد. در این پژوهش به جریان شکل گیری اجتماع در زندگی و فرایند افراد، توجه می کند و آن را بسیار زیبا بیان می کند. فروزان حق شناس (۱۳۹۹) با تحلیل دیالکتیکی در رمان چشمه های از بزرگ علوی، به بررسی شخصیت های رمان و شکل گیری روابط و حالات روانی و روحی و آنها پرداخته است.

فرهاد براتی (۱۴۰۰) بر روی دو رمان «دزد و سگ ها» و «نجیب محفوظ» را نقد جامعه شناسانه انجام داده است. در این تحقیق به بررسی وضعیت جامعه و نکاتی که در پیرامون جامعه ی دانستان حاکم راست را نقد و چالش می کشد و به توضیح فضای آنان می پردازد.

در حوزه جامعه شناسی و در کاربرد ادبیات آثار و مقاله های فراوان و متعددی استفاده و ویرایش شده است که استفاده از آنان بسیار زیاد است. آثاری مانند جامعه شناسی ادبیات فارسی از ترابی (۱۳۸۵) چاپ سوم، جامعه شناسی ادبیات از پارسا نسب (۱۳۹۰) چاپ دوم، جامعه شناسی ادبیات اسکارپیت (۱۳۷۴) چاپ اول و که منابع فراوان و با محتوای خوب در اختیار عموم است، اما از دیدگاه جامعه شناسی محتوا نپرداخته و یا کم به آن توجه کردند.

در این پژوهش به سراغ جامعه شناسی محتوای رمان ۵۳ نفر از بزرگ علوی می پردازیم.

بزرگ علوی

مجتبی بزرگ علوی، نویسنده ای مشهور و برجسته که آثاری فراوان در باب داستان نویسی واقع گرایی دارد. بیشتر داستان های وی در زمینه مسائل اجتماعی به رشته ی تحریر در آمده است و بازتاب مسائل و اتفاقاتی را در جامعه ای را بیان می کند که روزگاری در آن سپری کرده است. وی نویسنده ای متعهد و مسئول است، خود را موظف می داند که اجتماع و جامعه ی خود را به تصویر بکشاند. او آثاری نو و برجسته ای را خلق می نماید که در آنان، بی عدالتی ها و ظلم های جامعه ی خویش را به زیبایی به تصویر می کشاند که در آن افرادی هستند، در برابر این ناهمگونی مقاومت می کنند و هیچ گاه تسلیم افراد فرودست

جامعه نمی شوند. زندگی و دستمایه ی زندگی وی با سیاست عجین بود. در نوشته ها و ادبیات بزرگ علوی می توان سیاست را مشاهده و حس کرد. پس از آزادی وی از زندان، تفکرات سیاسی - اجتماعی وی گستره شد و در ادبیات خود، سبک واقع گرایی و تفکرات انتقادی اجتماعی را برآورده کرد. وی حتی با انجام فعالیت های سیاسی و اجتماعی که در طول دوران زندگی خود داشت، ادبیات و نویسندگی را از خود دور نکرد و حتی در آثارش رشته های زیادی را از جامعه نمایش داد. او با قلم قوی خود به خوبی توانست که جامعه ی خویش را به نمایش بگذارد و تصویر زیبایی را از ادغام ادبیات و سیاست را در ذهن مخاطبین خود به عمل آورد.

بزرگ علوی نویسنده ای صاحب سبک و روش می شود نامید که در زمینه ی نویسندگی نوظهور بود و تفکرات عمیقی را در ادبیات نویسندگی به وجود آورد. با داشتن سبکی نوین، زمینه ی ایجاد راهی برای دیگر نویسندگان شد و در این کار مقلدان زیادی پیدا کرد.

به عقیده بسیاری از صاحب نظران، علوی، ابداع کننده سبک «ادبیات داستانی زندان» در زبان فارسی است. در حقیقت، آثار بزرگ علوی، احساسات اجتماعی زمان زندگی نویسنده را به خوبی منتقل می کنند و مخاطب، در میان جملات وی، حس می کند که شخص نویسنده در میان یک جنبش اجتماعی، صدای منتقد جامعه است. به گفته جمال میرصادقی، داستان های بزرگ علوی، همانند صادق هدایت، به انتقاد از جامعه می پردازند، با این تفاوت که علوی در آثار خود، روحیه ای مبارزانه را در پیش گرفته است و شخصیت های داستان هایش نه تنها منفعل و سرخورده نیستند، بلکه به نوعی جنگجویند و این درست، برخلاف نوشته های صادق هدایت است.^۱

محمد بهارلو در این باره گفت: «منظور از ادبیات اجتماعی به دست دادن احساس خاص زمان نویسنده از حیث اجتماعی و تاریخی و فرهنگی است؛ به این معنی که خواننده حس کند نویسنده در کانون یک صحنه عمومی، یک کش مکش، ظاهر شده است و دارد شهادت می دهد و بنای این شهادت بر انتقاد اجتماعی است. در نوشته های دوره دوم نویسندگی علوی - بعد از مجموعه داستان «چمدان» - در آثاری مانند «ورق پاره های زندان» و «نامه ها»، این تمایل یا گرایش کاملاً محسوس است، و در خاطرات رمان گونه او «پنجاه و سه نفر» به اوج خود می رسد. در این آثار آنچه تازگی دارد نوشتن درباره ی زندان است، از زندانی و زندانبان و خاطرات ایام حبس؛ چیزی که می توان آن را «ادبیات زندان» نامید و علوی مُبدع آن است.»^۲

باقر مومنی درباره ی اندیشه علوی می گوید: «علوی مارکسیست و ماتریالیست بود و نسبت به اعتقادش پایبند و حتی لجوج بود؛ ولی نه در زمینه ی فکری و نه در زمینه ی عملی اهل مبارزه و زدو خورد نبود و به این معنی او آدم محافظه کاری بود. او مردم دوست، ترقی خواه و فروتن بود؛ اما انقلابی به معنای اجتماعی آن نبود.» انور خامه ای معتقد است که علوی شخصیتی احساساتی و عاطفی داشت. علمی و دیالکتیکی می اندیشید و در مسائل هنری و اجتماعی و سیاسی از خود انعطاف نشان می داد. علوی در کتاب ۵۳ نفر به شرح ایام مصیبت بار سال ۱۳۱۵ یعنی زمان دستگیری و زندانی شدنش، می پردازد. یاران او و وضعیت روحی و روانی آنان هم در این کتاب توصیف شده است. سال های زندان و رفتار زندانبانان و نیز فشارهای روحی ایام زندان به روشنی در این کتاب نشان داده شده است و به همین دلیل پس از انتشار استقبال گسترده ای پیدا کرد. علوی در این داستان ماجرای توقیف و شکنجه و محاکمه و حول و هیجان ایام دراز حبس را با زبانی گزارشی و تبلیغی و گاه عبوس نوشته است. در این داستان عنصر زمانی وابستگی به زمانی معین، یعنی زمان عینی سال های مبارزه با مرگ و رنج و بدبختی و مصیبت، مشهود است.

خود علوی در اوایل سال ۱۳۵۸ در زمان مساعدی که پنجاه و سه نفر آزادانه در اختیار نسل جوان انقلابیان قرار گرفته بود، گفت: «من این روزها که گه گاهی کتاب را ورق می زنم تعجب می کنم که مردم چطور آن را می خوانند. من از آدم های این کتاب که بعدها به عنوان رجال مملکت معرفی شدند و اقتضاح بار آوردند، تحلیل هایی کرده ام که حالا شرمنده می شوم.» بی تردید بزرگ علوی یکی از ستون ها و پایه گذار داستان نویسی در معاصر است. وی به همراه صادق هدایت نقش بسزایی در ادبیات و داستان نویسی ایفا کردند.

۱. /بزرگ-علوی/، ۲۸ اردیبهشت ۱۴۰۲، ۲:۴۴ www.ketabane.org/authors

۲. بهارلو: شرح خاطرات زندان، تازگی ملموس آثار بزرگ علوی در ادبیات معاصر است/ نویسنده ای که قربانی سیاست شد. خبرگزاری کتاب ایران.

«پس از صادق هدایت بزر علوی جویانه، های مبارزه است که با مضمون داستان نویسان را تحت تأثیر قرار داد» [۸]

اندیشه ها و نوع داستان نویسی بزرگ علوی

بی شک بزرگ علوی نویسنده ای چپ گرا و واقع بین است و آثار او نشان و حاکی از این موضوع است. وی با انجام فعالیت های سیاسی فروان و همچنین با عضویت و فعالیت در حزب توده، افکارش را می توان در آثاری که خلق کرده است دید. شخصیت های داستانی وی برگرفته از فکر آزادی خواه وی و دموکرات اوست که سعی دارد مضامین آزادی خواهی و ظلم ستیزی را در افشار جامعه پیاده کند. گرچه رمان چشمه های بزرگ علوی مشهورترین آثار اوست و وی با این رمان شناخته شده است، اما در کتاب ها «ورق پاره های زندان» و «۵۳ نفر» افکار ذهنی او با جزئیات و ریزبینی او آفرینش شده است. وی مضامین سیاسی و اجتماعی روزگار خود را با بیشترین تاثیر در آثار خود آورده است و منش آزادی را رواج می دهد. در ادبیات او جبرگرایی معنی ندارد و مسائل و مبارزات سیاسی خودش را در آثار خود آورده است و سعی کرده در مضامین خود، با دشمنش پیکار کند. این سخن بهارلو به نحو بارزی در داستان ۵۳ نفر که در این نوشتار مورد نق و تحلیل قرار گرفته است، نمود پیدا می کند که «داستان کوتاه، قطع نظر از جنبه مهم «عملی» و «مصرفی» آن، هرچند چنین جنبه ای غالباً دیرپا و گریزنده است؛ بازتال روح زمانه بود. تجربه فردی و اجتماعی آدم های «زنده» جامعه را تصویر می کرد.» [۹]

خلاصه داستان

بزرگ علوی با ادبیات جذاب و منحصر به فرد خود، دوران خفقان اوایل قرن ۱۴ شمسی را شرح می دهد. ۵۳ نفر خواننده را به زندان های سیاسی اواخر دوران رضا شاه می برد به نحوی که مخاطب به راحتی می تواند با زندانیان همراه شود و شرایط سخت آن ها را درک کند.

در داستان ۵۳ نفر با روایت داستانی چندین نفر پیش می رود که بر اساس داشتن افکار و نظریاتی مارکسیستی، گنهگار شناخته شده و لایق مجازات هستند. در این داستان فضای سیاه و خفقان جامعه را ترسیم می کند که از افراد پست و فرومایه ی جامعه تا بزرگان دولت، در افکار پوسیده و رذالت های خود غوطه ور شدند. فضای جامعه رو به پستی و ناهمواری پیش می رود و افرادی فرومایه، لگام جامعه را در دست گرفته اند. قدرت و ثروت جامعه در دست افرادی نالایق قرار دارد که باعث نابودی خود و دیگران شده و جز پلیدی، چیزی نمی توان یافت. در این عرصه ی ناپایدار و کوتاه بینانه، افرادی را که فقط افکاری مارکسیستی و آزادی خواهانه دارند را مجرم شناخته اند و اقدام به دست گیری آنان کرده اند.

در این مصیبت، افکار این افراد را جرم دانسته و برای کشور مخرب دانسته اند. در این فضای سیاه، افراد زیادی آلوده ی آن شده اند و فضای خفگان و گرفته ی کشور را نمایش می دهد که افراد فرومایه ای، زمام کشور را در دست گرفته اند و آزادی را بر مردم خود بسته اند. در این داستان فردی آزادی خواه و میهن دوست، سعی بر آن دارد که شرایط خود و اطرافیانش را بهتر سازد. شخصیت اصلی آن فردی قوی، با افکاری روشن و بلند پروازانه است که سعی دارد مردم کشورش را یکبار دیگر متحد سازد و آن را به سمت آبادی ببرد. دکتر ارانی شخصیت محوری و اصلی داستان که خود نویسنده و یکی از اعضای اصلی این گروه پنجاه و سه نفری است که هدایت و پیشبرد این گروه را در دست دارد. نویسنده سعی دارد شرایط و وقایعی که در زندان بر آنان گذشته است و از مبارزات و اتحادهایی که در زندان برای مبارزه با ضد خفقان سیاسی در زندان داشته اند بیان کند. در زمانی که حتی داشتن افکار مارکسیستی جرم بوده، اجازه پخش و نشر اندیشه ی مارکسیسم در هیچ روزنامه و انتشاراتی و کتابی با این مضمون را نداشتند، افرادی را بدون هیچ سندی مجرم کردند و چندین سال آنان را به زندان انداختند.

در این داستان نویسنده از معضلات سیاسی، نبود قانون، رفتار ناعادلانه و فروپست مجریان قانون شکایت دارد و در انتهای داستان با به چالش کشاندن خود و به این نتیجه می رسد که باید تغییر را از خود شروع کرد و با نگاهی درست و رسیدن به

خودآگاهی، می توان جامعه ی خویش را بیدار کرد و به سمت ترقی و پیشرفت برد. کتاب، این دوره ی سیاه و خفقان را به شکلی عالی روایت می کند و جریانات و اتفاقاتی را که در محاکمه ی ناعادلانه ۵۳ نفر رخ داده است را حکایت کند. بینش ها و سخنرانی های آگاهانه ی دکتر تقی ارانی را بیان می کند که بینشی عظیم را در برابر کشور خود دارد و با متحد کردن این گروه ۵۳ نفری می خواهد تحولی بزرگ را آغاز کند. در این داستان اقشار گوناگون جامعه را نشان می دهد که از قشر فقیر تا بالا، گرفتار معضلات جامعه خود هستند و نگرشی متفاوت را در اجتماع خود نمی بینند.

بررسی و تحلیل داستان ۵۳ نفر

داستان ۵۳ نفر، رمانی است که بر اجتماع و اوضاع و احوال جامعه دوران زندگی نویسنده نوشته شده است. در این رمان داستانی حول زندگی و سرگذشت چندین شخص است که در برهه از زندگی شان دسترنج اتفاقاتی می شوند که یکی از تاثیر گذارترین اتفاق در زمان خویش بوده است. این جریانات باعث تلنگری به جامعه ی خفته ی زمانه داشت و باعث شد که جریاناتی را در بیرون و درون آن رقم بزنند.

داستان در حول و محوریت زندگی ۵۳ نفر است که بر اساس تصمیماتی غیر مقبول زندگی شان دچار تغییر می شود و به زندان می روند. در اصل ماجرا راوی آن که بزرگ علوی است، شرح موقوفات را بیان می کند و از بزرگ منشی و بیدارگری شخصی را بیان می کند. در این رمان، بزرگ علوی با استفاده از بیان جریانات و سمبول های اجتماعی، ویژگی ها و شرایط جامعه ی استبداد زده و خفقان روزگار خویش را به نمایش می گذارد و باعث شکل گیری جریانات سیاه روزگار که بر مردم ایران می گذرد را می شود. بزرگ علوی که خودش افکاری مارکسیستی و رئالیستی در سر داشت، آنان را می توان در نوشته های او دید. در کتاب ۵۳ نفر به تحلیل و نقد اوضاع جامعه ی خویش می پردازد و وقایع سیاهی که در جریان بود و باعث نابودی مردم ایران می شد را به تصویر کشید. بزرگ علوی، حتی در نوشتن فضای عاشقانه ی و رمان «چشمهایش» فضای سیاه و استبدادی جامعه را به ارمغان آورده است. در داستان ۵۳ نفر، افکار مشوش و نگران مردم جامعه را حتی در اقشار پایین جامعه نشان می دهد و فضای بسته ی جامعه، اجازه ی فکر کردن و خیال داشتن را به مردم عادی جامعه نمی دهد. در این رمان به خوبی نشان می دهد که خواندن کتاب و داشتن اطلاعات، جرم محسوب می شود و افراد جامعه را به دلیل داشتن افکاری که موجب هیچ اقدامی نشده را به زندان می اندازند. تمام فضای داستان و سخنانی که بیان می شود نشان دهنده ی فضای خفقان آن روزگار خویش است. در ابتدای داستان نشان می دهد که ترس و فضای تنگ بر جامعه رخت بسته است که بزرگ علوی نمی تواند به هیچکس اعتماد کند و هر کس را که می بیند در تصور او، نماینده ی دولت استبداد زده است. در داستان به خوب نمایش می دهد که افراد پست جامعه می توانند به خوبی در نقش خود فرو روند و به فعالیت های نادرست خود ادامه دهند.

در این دوره افراد را به دلایل نامعلوم و یا افراد بی گناه را به دلیل روشنفکری خود دستگیر کرده و آنان را شکنجه و یا به قتل می رسانند. در روایت هایی که در زندان می شود، نشان دهنده ی جامعه ی فاسد شده ی ایران است که در آن قانونی اعمال نمی شود. در این جامعه حتی نوظافتچی زندان برای خویش قانونی دارد و پایبند به مقررات زندان نیست. در این جامعه ی کوچک که افراد زیادی در آن جمع شدند، قانون را هر فرد تعیین می کند و برای تبرئه ی خود افراد بی گناه را مجرم نشان می دهند و اگر مدرکی پیدا نکردند، می توانند به جعل کردن و یا قدرت خودشان آنان را گنهکار نامند.

در این روزگار افراد نالایق به سمت و درجه ای رسیدند که حتی از کوچک ترین اخبار و مسائل دنیا خبر ندارند و با کوچک مغزی خود اداره ی عموم مملکت را به دست گرفته اند. با وجود آنکه سخنان حق و درست فردی آگاه و روشنفکر را می شنوند و دلایل بی گناهی خویش را می تواند اثبات کند، باز هم دلایل شخصی خود و منفعتی که در آن دارند باعث می شوند مردم در خفگان باشند و اطاعتی کورکورانه را داشته باشند. در این جامعه خواندن کتاب جرم است و داشتن اطلاعاتی از مکاتب و کشور های دیگر باعث ایجاد تزلزل در کشور می شود و مجرمانی را شکل می دهد.

در این بخش ها به خوبی نشان می دهد که اگر افرادی به دفاع از حق به پا خیزند و باعث بیداری جامعه خود شوند، با عواقبی ناخشنود مواجه می شوند و باید از مقام و مال و جان خود دست کشند. در این جامعه افراد با دانستن حقایق و درستی کار، باز خود را به ندانستن می زنند و ادامه ی راه استبداد و فعالیت های نادرست حکومت خود می روند. افراد بالادست و صاحب منصبان برای آنکه خود در جایگاه و مقامشان باقی بمانند، حاضرند مردم و ملت خود را فدا کنند و یا به نابودی کشانند که جایگاه و ثروت خودشان را محفوظ بدارند.

در داستان نشان دهنده ی ورود و آغاز تحولی در جامعه ی مردم را نشان می دهد. در گذشته مردم با دنیای بیرون و خارج از مرزشان کاری نداشتند و اتفاقات درون خود را سرلوحه کارشان قرار داده بودند. با گذشت زمان و سفر و تحصیل به خارج از کشور باعث شد که تحولی در بین محصلین و روشنفکران ایرانی قرار گیرد و باعث تغییر و تحول در آنان شود. با خواندن کتاب هایی روسی و انگلیسی باعث شد که دیدگاه آنان فراتر از مسائل جزئی و سطحی کشور شود و سعی کنند که دموکراسی و آزادی خواهی را در کشور ایجاد کنند. با خواندن کتاب ها و تفکرات غربی و شرقی کشورهای دیگر سطح انتظارات و نیازهای آنان تغییر کرده بود. با تغییر تفکرات جامعه، حکومت از ادامه ی روند کاری آنان احساس خطر می کرد و سعی در جلوگیری و کوتاه نگاه داشتن آنان از دستاوردهای پیشرفته می کردند و سعی داشتند که مردم را در خفقان و غفلتی که باعث ادامه ی بقای خود می شود، کنند.

در داستان ۵۳ نفر، زمانی شکل می گیرد که دوره ی سیاه تاریخ در حال روی دادن بوده است. سختگیری ها و عذاب هایی که در این دوره بر زندانیان سیاسی مخصوصاً ۵۳ نفر شده است باعث شکل گیری دوره ای ننگین در تاریخ آن زمان است. داستان در زمانی است که حکومت در اوج قدرت و زورگویی خود قرار دارد و برای حفظ قدرت و بقای خود سعی دارد، فضایی را ایجاد کند که جرئت نفس کشیدن برای هیچکس نگذارد. مردم از سایه ی خود بترسند و به هیچکس اعتماد نداشته باشند. در این دوره خفقان و سیاه کاری های فراوانی در حال بروز است و داشتن چندین کتاب به زبان های روسی و ... جرم به حساب می آید و مردم در حال فرار از یکدیگر هستند. با این روند هیچکس درباره ی اعتقادهای خود و نظریاتش با دیگری صحبت نمی کند و گروهک هایی که شکل می گیرند، به صورت مخفی است و به صورت اجلاس های بزرگ گردهمایی تشکیل نمی دهند.

در داستان تحولاتی که در حال رخ دادن است را نشان می دهد و جریال روشنفکرانی که سعی دارند جریان جامعه و سرگذشت کشور خودشان را تغییر دهند را نشان می دهد. در این میان مردمی مانند دکتر تقی ارانی شکل می گیرند که سعی در بیداری ملت دارند و دست حکومت ستمگر و استبدادی کشور را روشن می کند. در این میان سعی دارد با متحد کردن ملت و افراد هم رای خود در مقابله و مبارزه با ظلم و استبداد بپردازند و راه را برای پیشرفت کشور باز کند. در دوره ی پهلوی، زمام امور و قدرت شهربانی و مامورین بسیار زیاد و گسترده بود. به صورتی که هر اقدام و فعالیتی که دوست داشتند بدون در نظر گرفتن قوانین آن را انجام می دادند و در هر امری اختیار کامل داشتند. در هر رأس و مقامی که حضور داشتند، منافع خود را در نظر می گرفتند. در زندان مامورین قانون از زندانیان پول می گرفتند تا درخواست های آنان را اجابت کنند و خارج از قانون مواردی را وارد زندان کنند.

یکی از کسانی که خود در دربار پهلوی بود و در آن دوران حضور داشت، دربار شهربانی می نویسد: « تمام اعمال شهربانی در مرکز والیات صبح تا شام مشغول پاپوش دوزی برای اشخاص بودند و مأموران آگاهی مدام به تهیه گزارش های خطرناک و خالی از واقعیت می پرداختند و به وسیله ی این گزارش های بی معنی مردم بیچاره را تلکه میکردند و اجر و مزدهای کاملی از مافوق اداری خود دریافت می داشتند؛ با این وضعیت معلوم است که رئیس اداره چه صدماتی به اهالی کشور وارد می ساخت و چقدر به تشکیلات حکومت و سلطنت پهلوی، همان کسی که طرفدار جدی این اداره بود، صدمه وارد آورد.» [۱۰]

در کتاب ۵۳ نفر، بزرگ علوی روایت می کند که برای در خواست های خود مانند نیم ساعت هواخوری، یک نخ سیگار و کتاب هایی که نیاز داشتند به ماموری و شهربانی مقداری پول می دادند تا آنها را انجام دهد و یا نامه هایی را به خارج از زندان ببرند. شهربانی در مواقعی پول را از زندانیان می گرفت و کاری انجام نمی داد. در آن زمان قوانین و راحتی کار خود را می

توانستند با دادن مقداری پول به ماموران دولت آن را بخرند. «قانون از در زندان تو نمی آید.» [۱۱] در زندان قانون اعمال نمی شد و مانند دنیای حیوانات با زندانیان برخورد می کردند.

در زندان هرچقدر فردی ثروتمند تر باشد، راحت تر آن را می گذراند و بیشتر احترام آن را دارند. «امتیاز مابین افراد در زندان میزان ثروت آنهاست، ولو آنکه ثروتمند ثروت خود را از راه جنایت و دزدی به دست آورده باشد.» [۱۱]

پول و ثروت اربابان بی رقیبی هستند که در همه جای دنیا حکومت می کنند. در زندان آزادانه و بی قید و شرط هستند. در زندانی که تعریف آن شده است، فرق بسیاری بود مابین فردی که دزدی کوچکی انجام داده بود و کسی که اختلاس فراوانی کرده بود. احترام فرد اختلاسگر به دلیل ثروت او بیشتر بود؛ گرچه جرم آنها مانند هم اما یکی سنگین تر، ولی ثروت می توانست جرم و حبس را کم کند و احترام را به ارمغان آورد.

اگر در بین این افراد، می توان فردی را پیدا کرد که مانند آنها نبود، اما به دلیل فقر و نداشتن ثروت رنگ و بوی آنها را گرفته بود. ثروت و مقام خلق و خوی هر فردی را می تواند تغییر دهد و منزلت افراد را معین کند. «گمان می کنم که فقط ذکر «وکیل مجلس» دوره سیاه بهترین معرف اشخاص است، و دیگر لازم نیست گفته شود که این وکیل بخصوص دارای چه مزایای تحصیلی و اخلاقی بود، معهذاً همه آنها از یک قماش نبودند،» [۱۱]

در این کتاب، رفتارهای نادرست دولت و روزگار را معین کرده و در برابر آن دکتر ارانی را قرار داده است که با وجود بیان کردن حقایق آشکار و سخنرانی باشکوه ایشان، باز در دوران جهالت خود باقی ماندند و به دنبال ثروت و مقام خود رفتند.

نتیجه گیری

یکی از شاخه ها وزیر مجموعه ی جامعه شناسی ادبیات و نقد اجتماعی، جامعه شناسی محتوا است. با این روش می توان ادبیات را مانند پلی در نظر گرفت که به جامعه و محتوای اجتماعی جامعه ی کشور رسید. در این کتاب بزرگ علوی به روش بسیار خوبی توانسته که تحولات اجتماعی و تغییراتی که در روند تکاملی و سیر به پیشرفت را دارند، بیان کند. بزرگ علوی تغییرات و تحولات جامعه ی خویش را - چه مثبت و چه منفی - به زبانی سهل بیان کرده است. در داستان ۵۳ نفر، داشتن طرز فکری متفاوت و مخالف حکومت جرم محسوب می شود و همچنین خواندن کتاب هایی از فرهنگ ها و کشورهای دیگر از گناه های بزرگ محسوب می شدند. در این بخش با وجود عدم گنهکاری چندین نفر آنها زندانی شدند و برای جرمشان، مدارکی ساختگی به وجود آوردند. با شکل گیری سازمان آنها در زندان و متحد شدنشان نهضتی را شکل می دهند که در تاریخ فراموش شدنی نیست. با وجود سخنرانی های محکم و شایسته باز آنها بی دلیل به حبس محکوم می شوند و افراد روشنفکری را مانند دکتر ارانی به قتل می رسانند.

در این حکومت استبداد زده و رو به فنا، همه ی مردم محکوم به زوال هستند و جایی برای نفس کشیدن نیست. در این جامعه زندگی کردن را برای مردم کوتاه و در فشار قرار دادن و تحت شرایطی خفقان آور، به ظلم و استبداد خود می پردازند. در این جامعه با کشتن و نابود کردن افراد آگاه و بینش دار سعی در حفظ و پایداری حکومت خود دارند و ظلم های زیادی را بر مردم خود روا می دارند.

به نگاه و تأمل در نقد جامعه شناسی می توان نتیجه گرفت که این اثر به دنبال رویدادها و اتفاقات سیاسی-اجتماعی زمانه خود شکل گرفته است و نتیجه اعمال اجتماعی حکومت و جامعه است. مباحث و تحلیل هایی که در نقد جامعه شناسی انجام می شود، می توان چنین برداشت کرد که همه آثار ادبی که با نگاه و ژرفی واقع گرایانه به آن تأمل می شود، در واقع سند و مدرکی است که برای زمان و تاریخ جامعه ی خویش آورده شده است.

منابع

۱. عسگری حسنکلو، عسگر، سیرنظریه های نقد جامعه شناختی ادبیات، نشریه ادب پژوهی، سال ۱۳۸۷، د: ۱، ش: ۴.
۲. ناصحی، زهره، رویکرد اجتماعی و نقد: از جامعه شناسی ادبیات تا نقد جامعه شناختی همایش ملی نقد و نظریه ادبی، ۱۳۹۰. ولک، رنه و آوستن وارن (۱۳۷۳) «نظریه ی ادبیات». تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. عسگری حسنکلو، عسگر (۱۳۸۷)، نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی، تهران: فرزانه روز.
۴. رحمدل، غلامرضا و سهیلا فرهنگی، «پژوهش های میان رشته ای در مطالعات ادب فارسی»، پژوهش های ادبی، سال پنجم، شماره: بیست و یک، پاییز ۱۳۸۷، ص ۲.
۵. لوونتال، لئو (۱۳۸۶)، رویکرد انتقادی در جامعه شناسی ادبیات، مترجم: محمدرضا شادرو، تهران: نشر نی.
۶. گلدمن، روسین (۱۳۷۰). جامعه شناسی ادبیات، محمد جعفر پوینده (گزیده و ترجمه). با عنوان درآمدی بر جامعه شناسی ادبیات. تهران، نقش جهان.
۷. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰). انواع نثر فارسی، تهران، سمت.
۸. بهارلو، محمد (پاییز ۱۳۷۲). داستان کوتاه ایران. طرح نو.
۹. ارجمند، محمد (۱۳۸۵). شش سال در دربار پهلوی، به کوشش عبدالرضا (هوشنگ). مهدوی. چاپ اول. تهران، نشر پیکان.
۱۰. علوی، بزرگ (۱۳۸۹). ۵۳ نفر. تهران، موسسه انتشارات نگاه، ۱۰.